

کورس ٹائٹل: تحقیق، تحقیق و اطر یقہ کار تے مقالہ نگاری

عنوان: نگران II

ایم ایس سیشن: 2019-2021

کورس کوڈ: PUNJ-601

کریڈٹ آرز: 03

سمیسٹر: II

پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

نگران دے گن: (Qualities of Supervisor)

اک رہنمایاں نگران وچ کیہڑیاں خوبیاں ہونیاں چاہیدیاں نیں ایس دا گویڑ لاؤنا کوئی سوکھا کم نہیں پر ایس دے باوجود کجھ اجیہیا خوبیاں ہوندیاں نیں جیہڑیاں ہر رہنما دا خاصہ نیں۔

صلح جو شخصیت دا مالک ہووے: (Peaceful Personality) نگران نوں اپنے کردار وچ اپنی لچک پیدا کرنی چاہیدی اے کہ جھگڑے فساداں توں پلہ بچا کے پرسکون فضا قائم کر سکے تاکہ محقق ہر قسم دے ذہنی دباؤ توں آزاد ہو کے اپنا تحقیقی کم بطریق احسن انجام دے سکے۔ رانا سلطان محمود موجب:

”اعلیٰ پائے کا نگران حسد، کم ظرفی، انا پسندی، رنگ و نسل کی تمیز، علاقائیت پسندی اور اقربا پروری جیسی برائیوں سے پاک ہوتا ہے۔“

وسیع علم دا حامل: (Wide Knowledge) رہنما دا مطالعہ وسیع ہونا چاہیدا اے اوہنوں زیادہ توں زیادہ علوم بارے واقفیت ہونی چاہیدی اے تاں جے اوہ جیہڑے وی موضوع تے کم کروائے اوہنوں اوس موضوع تے عنوان بارے پوری واقفی تے جانکاری ہووے۔ ڈاکٹر سلطانیہ بخش موجب:

”تحقیق کا فن بہت دشوار گزار اور محنت طلب ہے اس راہ پر چلنے کے لیے صرف شوق ہی نہیں جنون درکار ہے۔“

جدوں محنت دامادہ پیدا ہو جاوے تاں علمی وسعت آپ مہارے ودھدی تے کھلردی جاندی اے ایہہ محنت محقق دی قسمت جگاؤن دا کارن بندی اے

تے اوہ تحقیقی کم بطریق احسن تکمیل دے مرحلیاں تائیں اپڑ جاندا اے۔ گیان چند ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”نگران اسکا لرسے جس موضوع پر کام کرائے اس کے بارے میں بہت کچھ جانتا ہو۔ ظاہر ہے کہ کوئی بھی استاد ادب اور تحقیق کے ہر گوشے کا ماہر تو نہیں ہو سکتا۔ نگران کتنا ہی عالم و فاضل ہو لیکن اس کے باوجود وہ ادب کے ان شعبوں اور موضوعات کی اچھی رہبری نہیں کر سکتا جس کا اس نے کافی مطالعہ نہ کیا ہو۔“

نگران نوں اوہناں سبھناں اوکڑاں تے اوہناں دے حل دے طریق دا علم ہونا چاہیدا اے جیہڑے تحقیقی علم دی منزل وچ حائل ہوندیاں نیں تاں جے اوہ طالب علم یاں محقق دی بہتر رہنمائی کر سکن ایہہ اوہدوں ای ممکن اے جد نگران تے کھوج کار دا علم وسیع ہووے۔ انٹرنیٹ دی رائے اے کہ

“Supervisors will provide internal feed back to research students through the following process:

(1) Review of progress.

(2) Regular Meetings

(3) Oral presentations within the school, to research institute, centre or group”.

اک گل ہو رو پیکھن وچ آئی اے کہ جیہڑے رہنما استاد تے جیہڑے محقق طالب علم دے تحقیقی کم وچ سر توڑ کوشش نال رلت کردے نیں اوہناں دا اپنا

علم وی ودھدا چلا جاندا اے تے صلاحیتاں نکھر دیاں چلیاں جان دیاں نیں۔ رانا سلطان محمود موجب:
”اسکے علاوہ نگرانی کو ایک خاص حیثیت حاصل ہے کہ نگران کے علاوہ وہ محقق کے علمی و تحقیقی ذوق و شوق اور اس کی علمی و فکری
استعداد کو مزید بڑھاتا اور جلا بخشتا ہے۔“

ایہہ صلاحیت اوہنوں تجربہ کار ماہر تے رہنما وی بنا دیندی اے جس پاورں اوہ علم دی سرفرازی لئی جتن کردا اے۔ رانا سلطان محمود لکھدے نیں:
”نگران کے لیے ضروری ہے کہ وہ علم تحقیق کی دشوار گزار راہوں سے بخوبی آشنا ہو اور خود ان راہوں سے کامیابی کے ساتھ
گزر چکا ہو۔“

تجربے توں مستفید کرواؤن والا: (Expert to Experience)

علم کدے وی لکائیاں نہیں ودھدا، جتنا علم ونڈیا جاوے اوہناں ای اوہدے وچ وادھا ہوندا چلا جاندا اے تجربہ وی علم دی ہی اک صورت اے جہدے
وچ عمل وی کار فرما ہوندا اے۔ اک چنگا نگران اوہو ہوسکدا اے جہدا تجربہ صرف اپنے فائدے تیک محدود نہ ہووے سگوں محقق ایس تجربے توں مکمل طور تے
مستفید ہو سکے طالب علم کیوں جے استاد دا عکس ہوندا اے ایس لئی استاد نوں چاہیدا اے کہ اوہ اپنے عکس دے کردار نوں پختہ بناؤن لئی ہر ممکن تے حتی الوسع
کوشش کرے۔ گیان چند نگران وچ ایس وصف دے ہون نوں لازمی قرار دیندے نیں:

”اس (نگران) میں استادانہ فیاضی ہونی چاہیے کہ موضوع کے بارے میں وہ جو کچھ جانتا ہو فراخ دلی کے ساتھ شاگرد کو

بتائے۔

اخلاقی پختگی: (Strong Morality) اخلاق کردار دا اوہ حسن اے جیہڑا انسان دی عظمت تے رفعت وچ مان جوگ وادھا کردا اے ہر اک دا دل موہ لیندا اے ایس لئی ایس خوبی دا اک نگران وچ ہونا ات ضروری اے تاں جے محقق طالب علم اوہدی دلوں بجانوں عزت کرے تے تحقیقی عمل وچ اوہدے مشوریاں اُتے صحیح معنیاں وچ عمل کرے۔ رانا سلطان محمود نے محقق تے رہنما دونواں دے کردار وچ حسن اخلاق دی منگ کیتی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”ان کے تعلقات حسن اخلاق ہی کی بنیاد پر زیادہ باثمر ہو سکتے ہیں۔“

وسعت نظر: (Expended View) تحقیق ناں ای وسیع النظری دا اے جہدے وچ کسے اک کچھ یاں اک نقطے نوں ای اکھاں سامنے رکھ کے کوئی فیصلہ نہیں سنا دتا جاندا سگوں نظر وچ اپنی وسعت پیدا کرنی پیندی اے کہ اکھاں توں اوہلے حقائق دا جائزہ لیا جاوے تے صرف من پسند گلاں نوں ای منظر عام تے نہ لیا یا جاوے حق سچ دا نکھیڑا کرنا وی تحقیق دی بنیادی شرط اے۔ ڈاکٹر مصطفیٰ خان لکھدے نیں:

”تحقیق کی روح اور جان تو یہی ہے کہ حقائق کی تلاش کی جائے اور اچھی طرح سے چھان بین کی جائے اور وہ تحقیق بلاشبہ

نامکمل ہے اگر تعبیر و تشریح کے ساتھ نہ ہو یا بالفاظ دیگر اس کے ساتھ تنقید نہ ہو۔“

ایسے لئی اک رہنما وچ وسیع النظری دی صفت موجود ہونی چاہیدی اے تاں جے اوہ نہ صرف اوہناں گلاں نوں منے جیہڑیاں اوہدی نظر وچ بہتر نیں

سگوں محقق دے اکٹھے کیتے ہوئے مستند حقائق نوں وی منوں تیار ہو جاوے۔

تحقیقی مزاج: (Research Trend) بہترین رہنما اوہو ہوسکدا اے جیہڑا تحقیق دے دشت دارا ہی ہووے۔ اوہنوں اوہناں سارے اصولاں

توں واقفی ہووے جیہڑے تحقیقی کم نوں مکمل کرن وچ مکھ مڈھ رکھے جانداں نیں اوہ ہر ویلے بھاری علمی کم کر رہیا ہووے یاں ذاتی سرگرمیاں وچ رجھیا ہووے ہر تھاں ہر ویلے تحقیق دا مادہ زندہ رکھنا چاہیدا اے تاں جے اوہ اذہن تحقیقی کماں وچ مصروف رہے تے ایہہ عادت اپنی پختہ ہو جاوے کہ اوہ کدی وی کوئی تحقیقی کم کرن وچ عار محسوس نہ کرے۔ تحقیق کرن والے نوں کیوں جے محقق آکھیا جاندا اے ایسے لئی ایہہ گل وی آکھی جاسکدی اے کہ اک چنگے نگران دا اک چنگا محقق ہونا ات ضروری اے۔ عبدالحمید ہوراں دی رائے موجب:

”ایک بہترین، معیاری اور سچا محقق صرف وہی ہو سکتا ہے جو تحقیق کو ایک طرز زندگی اور لائف اسٹائل کے طور پر اپنائے۔“

تجربہ انسان دا سب توں وڈا استاد اے جیہڑا عمر دے نال نہیں سگوں حالات راہیں ودھدا اے تحقیقی مزاج دے حوالے نال گل کیتیاں جا پدا اے کہ اوہ

نگران جس آپ تحقیق کیتی ہووے اوہ محقق دی پریشانی تے مشکل توں بخوبی جانو ہوسکدا اے ایہدے مقابلے وچ جیہڑا نگران جنے کدی ایسے راہ دی دھوڑ نہ پھکی ہووے اوہ کدے وی محقق دی نفسیات توں آگاہ نہیں ہوسکدا فی نتیجہ تحقیقی کم دی ناکامی دی صورت وچ اُبھردا اے ایسے لئی رانا سلطان محمود آکھدے نیں:

”نگران کے لیے ضروری ہے کہ وہ خود تحقیق کی راہوں پر سفر کر چکا ہو۔ اگر نگران تحقیق کے مراحل اور اس عظیم ذمہ داری کے

نشیب و فراز سے بے بہرہ ہے تو وہ محقق کے حق میں ایک مفید اور معاون ہستی ثابت ہونے کے بجائے بے فیض بلکہ نقصان

دہ ثابت ہوگا۔“

ایس لئی ایہہ گل آکھی جاسکدی اے کہ عالم نگران دا تحقیق دے میدان وچ جت جانا بنیادی شرط اے نہیں تاں اوہ تحقیق شناسی توں بے بہرہ رہوے گا۔ ڈاکٹر گیان چند موجب:

”عالم ہر وقت کوئی نہ کوئی علمی کام اپنے ذمے رکھتا ہے جو نگران خود تحقیق میں مشغول نہیں وہ گویا علم سے لگن کی کمی کی غمازی کر رہا ہے۔“

تنقیدی مزاج: (Critical Thought) اک نگران دا محقق ہوون دے نال نال اک بہترین نقاد ہونا وی ضروری اے تاں جے اوہ محقق طالب علم دے جمع کیتے ہوئے مواد وچوں تنقیدی نقطہ نظر دے حوالے نال چیدہ چیدہ نکات تے مواد نوں وکھ کرن دی مہمان مہارت رکھدا ہووے۔ ایسے لئی عبدالحمید خان ہوراں تحقیق دے نال نال تنقید نوں وی اہمیت دتی اے۔ لکھدے نیں کہ اوہ:

”تحقیقی رجحان کے ساتھ ساتھ تنقیدی شعور بھی رکھتا ہو۔“

بہترین رہبر: (Best Leader) نگران نوں اعلیٰ درجے دار رہبر ہونا چاہیدا اے اوہنوں محقق دی ہر قدم اُتے رہبری تے نگرانی دا فرض ادا کرنا چاہیدا اے۔ نگران دے ایس بنیادی فرض تے خوبی بارے ڈاکٹر گیان چند انج رقمطراز نیں پئی نگران داکم اے کہ:

”ایک بزرگ ساتھی کی طرح اسکالر کے تحقیقی سفر میں ساتھ چلنا اور قدم قدم پر اس کی رہنمائی کرنا۔“

نگران نوں چاہیدا اے کہ اوہ محقق دی اصلاح کاری دافریشہ انجام دیوے تاں جے محقق بہتر توں بہتر تحقیقی کم انجام دے سکے۔ رانا سلطان محمود دی

رائے موجب:

”نگران کو محققین کے لیے ایک اعلیٰ درجے کا نگہبان ایک مہربان اصلاح کار اور ہمدرد انسان ہونا چاہیے۔“

غیر جانبداریت: (Neutral) تحقیق کلی طور اُتے غیر جانبداریت دی متقاضی اے تاں جے حق سچ دا نکھیرا ہو سکے ایس لئی اک نگران دے کردار

وچ غیر جانبداریت دامادہ ہونا ات ضروری اے اوہنوں اپنی ذاتی پسندنا پسندنوں اک پاسے رکھ کے محقق دے کم وچوں حق سچ دے پکھاں دا گویڑلاؤنا چاہیدا

اے کیوں جے عصبیت تے جانبداری تحقیق دے عمل دا معیار گھٹا دیندی اے ایس لئی مکمل طور تے غیر جانبداری دی روش اختیار کرنی چاہیدی اے۔ پروفیسر

عبدالستار دلوی دی رائے وی ایہو اے پئی:

”مشورہ دیتے وقت راہ نما کو غیر جانبدار اور نرم ہونا چاہیے۔“

سخت کوش: (Hardworking) اک نگران لئی سخت کوش تے محنت دا عادی ہونا ات ضروری اے کیوں جے۔ ڈاکٹر گیان چند جین موجب:

”مزاج میں ڈٹ کر محنت کرنے کا مادہ یہ تحقیق میں سچی لگن ہی سے میسر آ سکتا ہے تھوڑے سے نتیجے کے لیے بہت سے ماخذ دیکھنے

پڑتے ہیں۔“

رہنما جے آپ محنت کرن والا ہوئے گا تاں اوہ محقق نوں وی محنت نال کم کرن ول متوجہ کروائے گا جے اوہ آپ ای محنت توں جی چرائے گا تے فیہ محقق

تاں بوہتا ای ڈھلا پے جائے گا۔ ڈاکٹر گیان چند موجب:

”اس کا مزاج تحقیقی ہو۔ اس نے خود تحقیق کی ہو اور اب بھی تحقیق کر رہا ہو۔ یہ اصول ہے کہ اسکا لرشپ میں ایک مقام پر کھڑے رہنا ممکن نہیں۔ آگے بڑھو ورنہ پیچھے رہ جاؤ گے۔“

سخت کوشی صبر و تحمل تے معتدل رویے دی وی متقاضی اے۔ کیوں بے کوئی عمل سخت کوشی تے محنت بناء پروان نہیں چڑھ سکد افر کھوج یا تحقیق تے بار

بار بھن دا عمل اے جیہڑا بار یک بنی دا متقاضی اے۔ عبد الحمید خاں عباسی موجب:

”اس سے علم و فن کی نئی راہیں دریافت ہوتی ہیں، نئی حقیقتیں ابھرتی ہیں اور نئے انکشافات جنم لیتے ہیں۔“

محنت بناء منزل حاصل کرنا ممکن ای نہیں۔ محنت واسطے ثابت قدمی تے صبرات لوڑی دے نیں۔ کیوں بے مدتاں دی محنت دے باوجود بے ثمر حاصل

نہ ہووے تے صبر دا مظاہرہ کر کے مزید محنت دی لوڑ ہوندی اے۔ اصول تحقیق موجب:

”تحقیق کرنا ایک مشکل عمل ہے جسے مکمل کرنے تک کئی مشکلات سے دوچار ہونا پڑتا ہے بعض اوقات خوب محنت کرنے کے

باوجود بھی مطلوبہ ہدف پورا نہیں ہوتا اور کیا ہوا کام دوبارہ شروع کرنا پڑتا ہے اس لیے محقق کو چاہیے کہ وہ صبر سے کام لے اور

کسی بھی حال میں جلد بازی کا مظاہرہ نہ کرے۔“

ایس لئی اک نگران نوں ایس صفت دا مرقع ہونا چاہیدا اے۔

آزادی رائے دا قائل ہووے: (Freedom Opinion) نگران دے کردار دی پختگی ایس حد تک ہونی چاہیدی اے کہ اوہ طالب علم تے محقق نوں اپنے خیالاں دے کھلم کھلا اظہار دی اجازت دیوے اوہ وچارا بھانویں اوہدی سوچ دی منطق دے خلاف ای کیوں نہ ہوئے ایس خوبی پاروں محقق وچ اعتماد نال گل آکھن دا جذبہ پیدا ہو جاندا اے۔ عبدالستار دلوئی دی رائے موجب:

”راہ نما کا طرز عمل ایسا ہونا چاہیے کہ محقق کی آزادی، اس کا حوصلہ اور تجسس وغیرہ کسی طرح کم نہ ہو سکے بلکہ بڑھتے ہی رہیں۔“

تحقیق دے عمل دے دوران بعض واری محقق تے نگران دی سوچ دواڈواڈواڑیاں تے کھلوتی وکھالی دیندی اے پر اک تجربہ کار ماہر تے قابل نگران ایس اختلاف نوں اپنی سمجھ بوجھ نال ختم کر لیندا اے۔ گیان چند دی رائے وے:

”اس میں یہ سیرچشمی ہونی چاہیے کہ اسکا لڑکوخود سے اختلاف کی آزادی دے۔“

طالب علم دے عنوان توں فائدہ نہ چکے: (Did not take benefit of Students Title)

اک چنگے رہنما نوں چاہیدا اے کہ اوہ طالب علم نوں پوری دلچسپی نال کم کروائے ایہہ نہ ہووے کہ اوہ طالب علم دے اکٹھے کیتے ہوئے مواد توں ناجائز فائدہ چکدیاں ہوئیاں اوہدی اشاعت توں پہلاں ای اوس موادیاں عنوان نوں اپنے ناں توں چھپواد یوے۔ پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد صدیقی موجب:

”جس موضوع پر شاگرد کام کر رہا ہے اس پر خود نہ لکھے۔“

محقق دی بھرپور حوصلہ افزائی کرے: (Encourage the Researcher) محقق تعلیم دے میدان وچ جد نواں نواں قدم رکھدے نیں تاں اوہ ایہدیاں پیچیدگیاں توں نا آشنا ہوندے نیں جے اوہ اپنی سمجھ توں ودھ کے کوئی کم کرن تاں شاباشی دے بھکے ہوندے نیں نگران استاد دے چند تعریفی جملے اوہناں دی ہلہ شیری داکم کر جان دے نیں ایس لئی نگران نوں چاہیدا اے کہ اوہ محقق دی محنت نوں مان دیوے تاں جے اوہ حوصلہ پا کے مزید اگے ودھن دا جتن کرے۔ رانا سلطان محمود موجب:

”نگران کا اولین فرض ہے کہ وہ ان محققین کی حوصلہ افزائی کرے جو اس کی نگرانی میں تحقیقی کام کر رہے ہوں۔“

صفت فیاضی: (Quality of Generosity) رہنما وچ علمی فیاضی دی خاصیت ہونی چاہیدی اے اوہ جو کجھ وی جاندا ہووے اوہنوں طالب

علم تائیں اپڑان وچ بخل نہ کرے۔ عبدالستار دلوی دا آکھنا اے کہ:

”اس کو چاہیے کہ وہ پوری فراخ دلی کے ساتھ محقق کی دشواریوں کو سمجھے۔“

رہنما ہر طرحاں دیاں معلومات زیر نگرانی محققاں نوں دان کرے کدھرے اپنی برتری تے اوہناں دی کمتری دا خیال ذہن وچ نہ لیاوے۔ گیان چند

موجب:

”اس میں یہ اُستادانہ فیاضی ہونی چاہیے کہ موضوع کے بارے میں وہ جو کچھ جانتا ہے فراخ دلی کے ساتھ شاگرد کو

بتائے۔ و دیادان میں کوئی کمی نہ کرے۔“

دیگر زبانوں توں واقفی: (Aware of Other Languages) گیان چند موجب:

”لسانیات اور ادب کا گہرا تعلق اظہر من الشمس ہے اس کی وجہ سے تحقیق کا بھی لسانیات سے قریبی رشتہ ہے۔“

ادب دی تحقیق کسے اک زبان دے گھیرے وچ کدے نہیں آسکدی۔ دو جیاں زبانوں دے کجھ نہ کجھ اثرات ضرور پیندے نیں ایس لئی اک نگران

نوں ادب دیاں اڈواڈ زبانوں دا جانو ہونا چاہیدا اے تاں جے اوہ محقق طالب علم نوں وی ایہناں زبانوں دا علم دے سکے تے اوہ دے تحقیقی کم نوں لسانی پکھوں

آسان بنا سکے۔